

शासकीय योजना आणि महिला सबलीकरण

प्रोफेसर डॉ. आर. के. शिंदे, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कला वाणिज्य व बी.सी.ए. महिला महाविद्यालय
देवपूर धुळे

प्रस्तावना

वैदिककालीन समाजजीवनाचा अभ्यास करताना या काळातील स्त्री जीवनाचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. या काळात स्त्री जीवन स्वतंत्र होते. स्त्रियांना अनेक प्रकारचे अधिकार व स्वातंत्र्य होते. अनेक विद्वान व प्रभावशाली स्त्रियांचा उल्लेख तत्कालीन साहित्यामधून येतो. एवढेच नाही तर वेद आणि वाङ्मयातील अनेक ऋचांची रचना स्त्रियांनी केली आहे. अपाला, घोषा, विश्ववाटा, सिकता, लोपामुद्रा व निवावसी या स्त्रिया विदूषी म्हणून प्रसिद्ध होत्या. त्यांनी ऋग्वेदातील काही ऋचांची रचना केली आहे. लोपामुद्रा ही त्यापैकीच एक विदूषी तपस्विनी स्त्री होती. आपल्या संयम, विद्वत्ता, त्याग व पतिव्रत्यामुळे लोपामुद्राचे नाव प्राचीन इतिहासामध्ये अजरामर झाले. लोपामुद्रा अगस्ती मुनीची पत्नी होती. अगस्ती मुनी व लोपामुद्रा या दोघांनी मिळून ऋग्वेदातील एक सुक्त रचले होते.

कोणताही समाज किंवा राष्ट्राचा विकास घडवून आणण्यात स्त्री-पुरुषांचा समान वाटा असतो. पुरुष हा घराच्या बाहेरील कार्य करून विकासाचे कर्तव्य बजावतो तर स्त्रिया घरातील सर्व कामे करून आपले कर्तव्य पूर्ण करतात. स्त्रिशिवाय पुरुषाचे जीवन अपूर्ण आहे. स्त्री व पुरुष ही जीवारूपी संसाराची दोन चाके आहेत. ही दोन चाके समान चालली तरच जीवन आनंदमय होते. स्त्रीची विविध रूपे आहेत. भगिनी, माता व पती इत्यादींचा सर्व रुपात पतीरूप सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण आहे. कारण पतीपद धारण केल्यावरच स्त्री महापदाची अधिकारीणी बनू शकते. वास्तविक पाहता स्त्रिशिवाय पुरुषाची कोणतीही सत्ता राहत नाही, पुरुष एकाकी जीवन जगूच शकत नाही. स्त्री व पुरुष हे नदीच्या दोन किनाऱ्याप्रमाणे आहेत आणि दोन्हीच्यामध्ये जीवनाची धारा प्रवाहित होत असते. वैदिक साहित्यात स्त्री व पुरुषाला पृथ्वी सर्वश्रेष्ठ लोकांची उपमा दिली आहे. आकाशातून पडलेल्या पावसामुळे पृथ्वीवर वृक्ष व वनस्पतीचा जन्म होते. हीच स्थिती पती-पत्नीची आहे. स्त्री व पुरुष यांच्या मध्यभागी संतती आहे. प्राचीन काळात स्त्रियांची परिस्थिती वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळी होती. वैदिक काळात स्त्रियांना सन्मान व प्रतिष्ठा होती. तिला संपूर्ण स्वातंत्र्य होते. परंतु हीच परिस्थिती नंतरच्या काळात राहिली नाही. प्रारंभीच्या काळात स्त्रियांना सामाजिक, धार्मिक व शिक्षण विषयक अधिकार होते. परंतु कालांतराने त्यांच्या स्थितीत परिवर्तन झाले.

केंद्र आणि महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजनेमुळे महिला सक्षम होत आहेत. शासनाने महिलांची आर्थिक परिस्थिती सुधारावी, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूभाव वाढावा, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक सुधारणा व्हावी यासाठी शासनाच्या वेगवेगळ्या योजना आहेत. शासनाच्या विविध योजनांमुळे महिलांच्या सामाजिक दर्जात सुधारणा झालेली आहे असे समाजात दिसून येते. महिलांसाठी शासनाच्या विविध योजना आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे

१) बालिका समृद्धी योजना: दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील १५ ऑगस्ट १९९७ नंतर जन्मलेल्या मुलीस केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत अर्थसहाय्य देण्यात येते. कुटुंबातील जास्तीत जास्त दोन मुलीसाठी ही योजना लागू आहे.

योजनेची उद्दिष्टे

१. कुटूंबामध्ये जन्माला आलेल्या मुलीबद्दल आणि तिच्या आईबद्दल समाजात रुढ असलेल्या नकारात्मक भूमिकेत बदल घडवून आणणे.
२. मुलींची शाळेमध्ये पठसंख्या वाढविणे आणि मधूनच शाळा सोडण्याची वृत्ती कमी करण्याचा प्रयत्न करणे.
३. मुलींचे अल्पवयातच लग्न करून देण्यापासून परावृत्त करणे.
४. स्वतःचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी मुलीने हाती घेतलेल्या उद्योगास अर्थसहाय्य करणे.

अनुदान व कार्यपद्धती

१. मुलीला तिच्या जन्मानंतर रू. ५००/- इतके अनुदान देण्यात येते ते अनुदान मुलीच्या नावावर सार्वजनिक भविष्य निर्वाह निधी योजना, राष्ट्रीय बचत योजना किंवा बचत खात्यात जमा करण्यात येते.
२. मुलगी शाळेत जाऊ लागल्यानंतर दरवर्षी परिक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर तिला खालीलप्रमाणे शिष्यवृत्ती देण्यात येते, अ. पहिली ते तिसरी रू. ३००/- ब. चौथी रू. ५००/- क. पाचवी रू. ६००/-ड. सहावी व सातवी रू. ७००/- इ. आठवी रू. ८००/- फ. नववी व दहावी रू. १०००/-
३. ही रक्कम बँकेत किंवा पोष्टात मुलीच्या नावे गुंतविता येते. यापैकी काही रक्कम मुलीला पाठ्यपुस्तके घेण्याकरिता किंवा गणवेश खरेदी करण्यासाठी किंवा भाग्यश्री बालिका कल्याण विमा योजनेचा हस्ता भरण्यासाठी वापरण्यात येते.
४. या योजनेकरिता प्राप्त झालेले अनुदान एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेसाठी कार्यरत यंत्रणेमार्फत ग्रामपंचायत, नगरपालिके मार्फत निवड केलेल्या लाभार्थ्यास वितरीत करण्यात येते.
५. जमा केलेली रक्कम मुलीचे वय १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर ती अविवाहीत असल्यास तिला अदा करण्यात येईल. मात्र वयाची १८ वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वी जर तिचा विवाह झाला तर ही रक्कम तिला देय नसते. अशा मुलीस तिचा जन्म झाल्यानंतर देय असलेले रू. ५००/- इतके अनुदान व्याजासह देण्यात येते.
६. मुलीला देय असलेली अनुदानाची रक्कम गुंतविण्यापूर्वी खर्च करावयाचा असल्यास मुलीच्या आईची संमती आवश्यक असते. रक्कम गुंतविल्यावर प्राप्त होणारे खाते पुस्तक मुलीच्या आईकडे सांभाळण्याकरिता देण्यात येते. लहानपणापासूनच मुलीचे सक्षमीकरण करण्यासाठी शासनाच्या विविध योजना आहेत. या वेगवेगळ्या योजनांमुळे महिला लहानपणापासून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि व्यावसायिक समृद्ध होवू शकते.
२. शासकीय महिला वसतीगृह :- १८ ते ४० वर्षे वयापर्यंतच्या निराधार, निरक्षित, परित्यक्ता, कुमारी माता, संकटग्रस्त व अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिलांना आश्रय, संरक्षण व मुलभूत सुविधा पुरवून त्यांचे नोकरी, व्यवसाय आणि विवाह यामार्गे पुनर्वसन करण्याकरिता शासनमार्फत २६ जिल्ह्यात एकूण २० महिला वसतिगृहे कार्यरत आहेत. गरजू महिलांना स्वेच्छेने वसतिगृहात प्रवेश घेवून २ ते ३ वर्षे राहू शकतात. महिलांस दरमहा रू. २५०/- तिचेवर अवलंबून असलेल्या बालकास रू. १५०/- व दुस-या मुलास १००/- रू. अनुदान देण्यात येते. या योजनेमुळे महिलेची आर्थिक परिस्थिती सक्षम होण्यास मदत होते. आर्थिक स्थिती समृद्ध करून हीच महिला समाजात ताठ मानेने जीवन जगू शकते.

३. महिला संरक्षण गृहे :- अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियम, १९५६ अन्वये पोलीसांनी वेश्या व्यवसायातून सुटका केलेल्या महिलांना व स्वेच्छेने दाखल होणा-या महिलांना संरक्षण देवून पुनर्वसन करण्याकरिता शासनातर्फे २ संरक्षण गृहे चालविण्यात येतात. सदर गृहांमध्ये महिलांना अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय सोयी इत्यादी पुरवून काहींना पुन्हा त्यांच्या कुटुंबात पाठविले जाते. काही महिलांना प्रशिक्षण देवून नोकरीत लावण्यात येते. तर काही महिलांचे विवाह करून पुनर्वसन करण्यात येते.

४. आधारगृहे / सुधारीत माहेर योजना: १८ ते ४० वर्षे वयापर्यंतच्या निराधार, निरक्षित, कुमारी माता, परित्यक्ता, संकटग्रस्त व अत्याचारास बळी पडलेल्या महिलांना आश्रय, संरक्षण व मुलभूत सुविधा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थामार्फत आधारगृहे चालविली जातात. सुधारीत माहेर योजने अंतर्गत महिलेस दरमहा रु. २५०/- तिच्या सोबत असलेल्या पहिल्या मुलास रु. १५०/- व दुस-या मुलास रु. १००/- अनुदान देण्यात येते. संस्थेमध्ये पोलीसांमार्फत महिलांना दाखल करण्यात येते. महिला स्वेच्छेनेही गृहामध्ये प्रवेश घेवू शकतात. शासनाकडून स्वयंसेवी संस्थेस प्रत्येक महिन्याच्या पालनपोषणासाठी दरमहा रु. ७५०/- अनुदान देण्यात येते. राज्यात ६ जिल्ह्यात ९ संस्था कार्यरत आहेत.

५. महिला मंडळांना सहाय्यक अनुदान : नोंदणीकृत स्वयंसेवी संस्थांमार्फत महिला प्रशिक्षण केंद्राद्वारा आर्थिकदृष्ट्या मागास कुटुंबातील महिलेस टंकलेखन, भरतकाम, खाद्यपदार्थ बनविणे, रेडिओ, टी.व्ही. दुरुस्ती, शिवणकला इत्यादीचे व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात येते, जेणेकरून महिला प्रशिक्षण पूर्ण करून स्वतःचे आर्थिकदृष्ट्या पुनर्वसन करू शकतील. यासाठी महिला मंडळांना आवर्ती रु. २८५००/- व ६ महिन्यांच्या एका प्रशिक्षण सत्रासाठी रु. २१५००/- याप्रमाणे वार्षिक रु. ४३०००/- अनुदान देण्यात येते. प्रशिक्षण काळात महिलेस रु. ७५/- दरमहा विद्यावेतन देण्यात येते. प्रशिक्षण ६ महिन्यांचे असते,

६. व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी मुलींना विद्यावेतन: आर्थिकदृष्ट्या मागास कुटुंबातील इ. १० वी पास इ शालेल्या मुलींना शासनमान्य प्रशिक्षण केंद्रातून पॅकींग, टेलिफोन ऑपरेटर, टंकलेखन, संगणक तसेच नर्सिंग, आय.टी.आय. मधील प्रशिक्षण घेऊन शैक्षणिक दृष्ट्या तसेच स्वतःचे पुनर्वसन करण्यासाठी दरमहा रु. १००/- विद्यावेतन म्हणून देण्यात येते.

७. स्वयंरोजगारासाठी महिलांना व्यक्तिगत अनुदान: निराधार, निराश्रित, परित्यक्ता, विधवा, नैतिकदृष्ट्या संकटात सापडलेल्या आर्थिकदृष्ट्या मागास महिलेस स्वतःच्या कुटुंबास आर्थिक हातभार लावण्यासाठी खाद्यपदार्थ बनवून विकणे, फळे, भाजीपाला विक्री इ. स्वरूपाचा छोटा व्यवसाय करण्यासाठी महिलेस रु. ५००/- अनुदान एकदाच देण्यात येते.

८. निराश्रित विधवांच्या मुलीसाठी विवाह अनुदान: निराधार, निराश्रित व आर्थिकदृष्ट्या मागास विधवा महिलांना तिच्या मुलीच्या विवाहासाठी हातभार लागावा, या हेतूने शासनमार्फत रु. २०००/- अनुदान देण्यात येते. विवाहसमयी मुलीचे वय १८ व मुलाचे वय २१ वर्षे पूर्ण झालेले असावे.

९. अनाथ मुलीच्या विवाहासाठी अर्थसहाय्य :- शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांची आधारगृहे, महिला वसतिगृहे व सुधारीत माहेर योजनेअंतर्गत असलेल्या संस्थामार्फत अनाथ मुलीच्या विवाहासाठी रु. १५०००/- अनुदान शासनमार्फत दिले जाते. त्यापैकी रु. १००००/- राष्ट्रीयकृत बँकेत गुंतविण्यात येतात व रु. ५०००/- चे संसारोपयोगी साहित्य घेण्यात येते.

१०. देवदासीसाठी कल्याणकारी योजना:

अ) निर्वाह अनुदान ४० वर्षावरील आर्थिकदृष्ट्या मागास देवदासींना उदरनिर्वाहासाठी दरमहा रु. ३००/- अनुदान देण्यात येते. ब) देवदासींना विवाहासाठी अनुदान - १८ वर्षावरील आर्थिकदृष्ट्या मागास असलेल्या देवदासी किंवा देवदासीच्या मुलीच्या विवाहासाठी रु. १००००/- अनुदान शासनामार्फत देण्यात येते.

क) शैक्षणिक मदत आर्थिकदृष्ट्या मागास देवदासींच्या इयत्ता १ ली ते १० वी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या मुलामुलींचे शैक्षणिकदृष्ट्या पुनर्वसन व्हावे यासाठी त्यांना शालेय पुस्तके, व्ह्या, गणवेश व इतर साहित्य घेण्यासाठी मुलीस रु. ४००/- व मुलास रु. ३७० अनुदान शासनाकडून देण्यात येते.

ड) संस्थांना प्रोत्साहनपर अनुदान देवदासी प्रथानष्ट होण्यासाठी समाजप्रबोधनाचे कार्य करणा-या स्वयंसेवी नोंदणीकृत संस्थांना रु. १००००/- प्रोत्साहनपर अनुदान दरवर्षी देण्यात येते.

११. बहुउद्देशीय महिला केंद्र: महिलांना केंद्र शासन व राज्य शासनाच्या विविध योजना व उपक्रम, कायदेविषयक मार्गदर्शन करणे, महिलांशी खुल्या वातावरणात विचारांची आदानप्रदान करणे, वाचनालय, आपदग्रस्त महिलांना आधार देणे अशा सेवा या केंद्रातून महिलांना दिल्या जातात. याकरिता केंद्रास आवर्ती अनुदान रु. १३७६००/- व अनावर्ती रु. २७४५००/- अनुदान देण्यात येते.

१२. हुंडा दक्षता समिती : हुंडा पद्धतीस आळा घालण्यासाठी जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली सदर समिती कार्यरत असून चर्चासत्रे, शिबीरे यातून प्रचार कार्य केले जाते. या कार्यासाठी समितीला दरवर्षी रु. ८०००/- अनुदान दिले जाते.

१३. कामधेनू योजना : गरजू महिलांना घरच्या घरी काम मिळून त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्यासाठी सर्व शासकीय, निमशासकीय संस्थांना लागणा-या वस्तुनिर्मितीचे ५० टक्के काम नोंदणीकृत महिला संस्थांना देण्यात येते.

१४. महिला व बालकल्याण समिती: सर्व जिल्हा परिषदांमध्ये महिला व बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महिला व बाल कल्याण समित्यांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. समितीद्वारे २४ महिला व बाल विकास योजना राबविल्या जातात. ५ ते १० टक्के निधी जिल्हा परिषद खर्च करते व उर्वरित निधी शासन देते.

१५. नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतीगृहे: नोकरी करणाऱ्या एकट्या विवाहित किंवा अविवाहित, विधवा, घटस्फोटीत महिला नोकरी करीत असतील व जिचे वार्षिक उत्पन्न रु. १६०००/- पेक्षा कमी आहे, अशी महिला तिच्या मुलासह वसतीगृहात राहू शकते. केंद्र शासनातर्फे स्वयंसेवी संस्थेस जमीन खरेदीस ५० टक्के व इमारतीच्या बांधकामास खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात येते.

१६. अल्प मुदती निवास गृह: संकटात सापडलेल्या महिलांना आश्रय, सर्व मुलभूत सुविधा पुरवून वैद्यकीय व मानसोपचाराच्या सुविधा देऊन महिलांचे पुनर्वसन करण्यात येते. यासाठी स्वयंसेवी संस्थेस रु. ४०२३५०/- आवर्ती व रु. ५००००/- अनावर्ती अनुदान देण्यात येते.

१७. स्टेप : आर्थिकदृष्ट्या मागास महिलांना कायमस्वरूपी अर्थार्जनासाठी व्यवसाय करण्याकरिता कार्य करणा-या शासकीय, निमशासकीय, मंडळे, स्वयंसेवी संस्थांना प्रकल्पाच्या खर्चाच्या ९० टक्के अनुदान देण्यात येते.

१८. नोराड: गरजू व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल महिलांना कायमस्वरूपी अर्थार्जनासाठी व्यवसाय उपलब्ध व्हावा यासाठी उत्पादन केंद्र सुरू करण्यासाठी शासकीय, निमशासकीय संस्था, मंडळे, महाविद्यालये, स्वयंसेवी संस्था

यांना प्रत्येक महिलेमागे रु. ८०००/- अनुदान दिले जाते. प्रशिक्षण काळात महिलांना दरमहा रु. २५०/- विद्यावेतन देण्यात येते.

१९. स्वाधार : निराधार, निराश्रित, परित्यक्ता आणि नैतिकदृष्ट्या संकटात सापडलेल्या महिला व वेश्या व्यवसायातून मुक्त केलेल्या महिलांचे शिक्षण, संगोपन व प्रशिक्षण आणि पुनर्वसन करण्यासाठी केंद्र शासनाकडून स्वाधार योजनेअंतर्गत अनुदान दिले जाते. सदर योजना राज्य शासन तसेच स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून कार्यान्वित केली जाते.

२०. पायलट प्रोजेक्ट : नैतिकदृष्ट्या संकटात सापडलेल्या वेश्या व्यवसायातून पोलीसांनी सुटका केलेल्या लालबत्ती विभागातील स्त्रिया व मुलींचे स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून संगोपन, शिक्षण, प्रशिक्षण देऊन पुनर्वसन करण्यासाठी केंद्र शासनामार्फत पायलट प्रोजेक्ट ही योजना कार्यान्वित केली जाते. या योजनेसाठी रु. १० लाख अनुदान एकदाच देण्यात येते.

२१. मातृत्व अनुदान योजना: नवसंजीवनी आदिवासी क्षेत्रात सुरू असलेली ही योजना राज्यातील सर्व लाभार्थ्यांसाठी लागू करण्यात आली आहे, या निर्णयानुसार दोन जिवंत अपत्यांपर्यंत राज्यातील आदिवासी नसलेल्या लाभार्थ्यास मातृत्व अनुदान योजना लागू करण्यात आली आहे. या योजने अंतर्गत गरोदर महिलेस औषधांकरिता रु. ४००/- आणि शासकीय व निमशासकीय आरोग्यसंस्थेत प्रसूती झाल्यास रु. ४००/- रोखीने लाभ देण्यात येईल. उपाययोजना: १) महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे. २) महिलांना मानसिक सक्षम बनविणे. ३) शासकीय योजनाविषयी जनजागृती निर्माण करणे. ४) योजनेच्या लाभात दुपटीने वाढ करणे. ५) योजनेचा लाभ मिळविण्यासाठीच्या अडचणी दूर करणे.

समारोप

केंद्रशासन, राज्यशासन व निमशासकीय सस्थांमध्ये महिलांसाठी विविध योजना आहेत. या सर्व योजनेचा लाभ महिलांनी घेतला तर त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होऊ शकतात. भारतीय समाजातील काही महिलांना शासनाच्या योजना आपल्यासाठी आहेत याची जाणीवसुद्धा नाही. फायदा घेणे तर लांबच राहिले. परंतु काही महिलांनी अनेक शासकीय योजनेचा फायदा घेतला आहे. आपले आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, मानसिक समृद्धी आणि सक्षमीकरण केलेले आहे असे आपणास अभ्यासांती दिसून येते. विविध व्यवसाय व प्रशिक्षणामुळे महिला स्वावलंबी झालेली दिसून येते. शिक्षण घेऊन विविध क्षेत्रात नोकरी करणा-या महिला सक्षम झाल्या आहेत. त्यांच्याकडे सामाजिक दर्जा आणि निर्णय क्षमता जबरदस्त आहे असे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ सूची

१. डॉ. अनिल कठारे, भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स, औरंगाबाद, आवृत्ती, जून २०१३, पा.नं. ०५, ३३
२. रविंद्र म. कटोले शासकीय योजना गोडवा कृषी प्रकाशन, पुणे -०१.
३. मनोज पाटील नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकासाच्या योजना चौधरी लॉ पब्लिशर्स, नारायण पेठ, केळकर रस्ता, अप्पा बळवंत चौक, पुणे, आवृत्ती २०१६, पा.नं. १६३-१६८.
४. न्या. सुरेश वसंत नाईक- डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २४ फेब्रुवारी २००१.
५. मनोज आवाळे शेतक-यांसाठी शासकीय अर्थसहाय्याच्या व अन्य विविध योजना चौधरी लॉ पब्लिशर्स, नारायण पेठ, केळकर रस्ता, अप्पा बळवंत चौक, पुणे.

६. महिलांसाठी विविध शासकीय सवलती व अनुदान योजना महिला बचत गट, स्वयंसहाय्यता बचत गट मार्गदर्शिका.
७. प्राचार्य डॉ. दत्तात्रय आघाव ग्रामीण विकास आणि योजना- चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद